

Transformacije dela in kriza reprezentativne politike

Negri v svojem delu *Marx onkraj Marxa* pravi, da »marksistična metoda ne temelji na paradoksu, ampak na totalni in izvorni enotnosti ekonomije in politike, na zmožnosti, da gremo po poti glede na gledišče transformacije«. In nadaljuje, da je za »Marxovo metodo značilna nenehna premestitev, ki je rezultat mnogoterosti oblik, ki jih prevzame odnos sil. S spreminjanjem subjektov se spreminjajo kategorije, (...) v skladu z zgodovinskimi določitvami procesa«. (Negri, 1991: 153, 154) Pri razmišljanju o razmerju med transformacijami dela in krizo reprezentativne politike izhajamo ravno iz te enotnosti ekonomije in politike, iz gledišča transformacije, upoštevajoč nenehne premestitve oblik, v katerih se pojavljajo odnosi sil. Izhajati iz enotnosti ekonomije in politike pomeni izhajati iz vzajemnosti dela in politike. In ker se delo pojavlja kot kapital – kot variabilni kapital, kot rezultat redukcije živega dela na normo abstraktnega dela –, moramo govoriti o vzajemnosti kapitala in politike. Ker pa je kapital konflikten, antagonističen odnos, moramo govoriti o vzajemnosti kritike kapitala in kritike politike in kritika obojega obstaja kot subjektiviteta dela. Subjektiviteta namreč ni zgolj izkoriščanje in dominacija, ampak tudi boj in transformacija. Ko torej govorimo o transformacijah dela in krizi reprezentativne politike, premišljamo oblike politizacije in političnega organiziranja, ki bodisi reproducirajo kapitalističen odnos ali pa imajo potencial njegovega zloma, pri čemer izhajamo iz materialne sedimentacije subjektivitete dela.

Ko Corsani piše o mezdni renti (*rente salariale*) in produkciji subjektivitete, se nasloni na Foucaultovo trditev, da zgodovinskega kapitalizma, kot se kaže danes »ne moremo izpeljati kot edino možno in nujno figuro logike kapitala« (Foucault v Corsani, 2008: 105)«. Foucault je izpostavil, »da moramo nujno razumeti kapitalizem onkraj kapitala in njegove logike vrednotenja, tako da upoštevamo ekonomsko institucionalne transformacije, ki mu odpirajo polja možnega« (Corsani, 2008: 105). Na ta način je Foucault razumel v neoliberalnem obratu biopolitično naravo sodobnega kapitalizma. »Pri neoliberalni koncepciji gre za proizvodnjo družbe, sledeč ekonomiji. Drugače rečeno, gre za to, da se celotno družbo podvrže logiki in kriterijem ekonom-

¹ Izraz drugo delavsko gibanje povzemamo po študiji Gisele Bock »Drugo« delavsko gibanje v ZDA od 1905 do 1922. (Bock, 1987)

² Negri pri Marxu identificira »linijo akumulacija-nasilje-pravo« in linijo kooperacija-boji-pravo. Kjer vlada nasilje kapitalistične akumulacije,« se odpre drug proces: 'kooperacije' in njene transformacije v kapitalu antagonističen subjekt«. (Negri, 1997: 341)

ske racionalnosti (in rentabilnosti)« (ibid.). Pri tem pa ne gre za blagovno družbo, ampak prej za družbo, ki »je podvržena tekmovalni dinamiki. (...) Gre za to, da se naredi iz trga in konkurence, in posledično iz podjetja, tisto, kar lahko imenujemo oblikujoča sila družbe« (Foucault v Corsani, 2008: 105). Za neoliberalizem je torej značilno modeliranje družbe po podjetju, pri čemer postane temeljna produkcija subjektivitete oziroma kot pravi Guattari: »Produkcija subjektivitete vzpostavlja surovino kakršnekoli produkcije« (Guattari v Corsani, 2008: 106). Vse večji pomen produkcije subjektivitet glede na blagovno produkcijo je

naslednje izhodišče premisleka o transformacijah dela in krize reprezentativne politike. Današnje krize finančnega kapitalizma ne moremo razumeti, brez da upoštevamo to brisanje meja med blagovno produkcijo ter s tem posledično med profitom in rento ter mezdo in dohodkom. Le če upoštevamo to dinamiko, ki je značilna za današnji kapitalizem, lahko nanovo premislimo perspektivo razrednega boja in gibanj na terenu krize.

Ko gradimo kritiko politike iz tako opredeljene subjektivitete dela – tako v njenem spreminjanju kot v njenem formiranju, ki uhaja logiki kapitala in njegovega vrednotenja –, sledimo tistim tradicijam delavskega in razrednega boja, ki se imenujejo drugo delavsko gibanje.¹ Drugo delavsko gibanje uspe na teoretični in praktični ravni začrtati konkretno utopijo, ki požene razredni boj onkraj kapitalistične eshatologije in zgradi horizont alternativne politične konstitucije družbe in sveta. Antagonizem namreč prenese iz dialektičnega razmerja med produkcijskimi silami (njihovim razvojem) in produkcijskimi odnosi na alternativni teren samokonstitucije, h kateremu težijo produkcijske sile, ki so soočene s kapitalističnim nasiljem enodimenzionalnosti in reduktibilnosti.

Tako postane delavski boj družben boj in individualno neposredno delo, družbeno delo. Koncept družbenega dela in družbenega boja pomeni, da se v osvobodilnem boju ne stavi na produkcijske sile, ki jih razvija kapital in ki kapital potiskajo k nenehni reartikulaciji vladavine, ampak na produkcijske sile, ki postajajo v zavračanju kapitalističnega odnosa, kot samokonstitucija od kapitala avtonomne družbe. Če se za hip ustavimo pri obeh stavih. V prvem primeru imamo reaktivno subjektiviteto dela, za katero je sicer značilno nenehno spreminjanje, ki pa je podvrženo konceptu linearnega razvoja. Njen razvoj lahko celo privede do krize kapitalizma, ki pa je razumljena kot posledica objektivnih protislovij. Gradnja nekapitalistične družbe je po tem razumevanju prenesena na nejasen onkraj, ko se bodo vse bolj objektivna protislovja iztekla v katastrofi kapitalizma. V drugem primeru imamo afirmativno subjektiviteto dela, ki naredi iz zavračanja in boja temelj samokonstitucije dela kot kolektivnega in multitudinalnega subjekta. V tem primeru je kapitalistična kriza subjektivna kriza, ki jo povzroči neobvladljivost dela. Razredni boj pa je antagonizem med nakopičenim zavračanjem, bojem, eksodusom, ki tvorijo sestavine za drugačno družbenost, in poskusom kapitala, da si te sedimente podvrže in jih kontrolira. Drugo subjektiviteto dela iz drugega delavskega gibanja lahko torej razumemo kot v boju proti kapitalističnim odnosom in v eksodusu iz njih nastale sedimente drugačne družbenosti, ki jih določa kritika kapitala in ki jih slednji vse težje podvrže svoji vladavini.

Na tem mestu moramo takoj odpraviti zavajajočo dihotomijo med produkcijo in reprodukcijo. Omenjeni sedimenti nastajajo tako v sferi neposredne produkcije kot v sferi družbene reprodukcije. Spinozovski Marx tako identificira sodelovanje, ki je vse bolj družbeno in avtonomno, kot temelj alternativne samokonstitucije družbe.² Prehod od pravne k socialni državi po drugi strani govori o tem, da je integralen del delavskega boja dolbenje družbene avtonomije. »S tem,

ko se predmet kapitalističnega nadzora, ki je živo delo, razliva prek meja tovarne na področje obče družbene produkcije, ko se delavci organizirajo na bolj političen način in napadejo državo, ekonomska domena kapitala in politična domena države čedalje bolj sovpadata.« (Kurnik, 2011: 172) Dva sistema reda se morata združiti, da bi oblikovala socialno državo.³ V transformacijah režima kapitalističnega izkoriščanja lahko tako jasno razberemo poskuse zavzeti in kontrolirati v boju preoblikovane subjektivitete dela in omenjene sedimente, ki jih lahko razumemo kot v boju dodano ekscesno družbeno bit.

³ Ilustrativen primer tega dolbenja avtonomije je zapazitem in nasploh oblike upiranja staroselcev in nove oblike konstitucionalizacije izkušnje upora kot eksodusa v Latinski Ameriki. Za razlivanje prek meja tovarne na področje obče družbene produkcije pa je povedna izkušnja zgodovinskih wobblies (IWW), ki so jih sile kapitala in države porazile tako, da so sistematično uničevale avtonomne oblike družbenosti migrantskih in nekvificiranih delavcev. (Bock, 1987)

Nova subjektiviteta dela in kognitivni ter finančni kapitalizem

Aktualne krize kapitalizma ne moremo razumeti brez analize subjektivitete dela, ki se je oblikovala v zadnjih velikih epizodah delavskih bojev, brez razumevanja sedimentov za avtonomno in postkapitalistično konstituiranje družbe in kapitalističnega odgovora na to subjektiviteto in na te sedimente, se pravi brez razumevanja novega razmerja izkoriščanja med kapitalom in delom.

Aktualna zgodovinska subjektiviteta dela, ki ima potencial za zlom kapitalističnega odnosa, je nastala v bojih množičnega delavca. Kapital skuša to subjektiviteto nadzorovati in izkoriščati tako, da naredi iz njenih temeljnih karakteristik (zavračanje uniformnosti, eratičnost, nestalnost, napad rigidnih meja delovnega dne, mobilnost, komunikativnost in družbenost) surovino izkoriščanja oziroma ekstrakcije presežne vrednosti. Delavec iz časa fordizma, keynezianizma in države blaginje je lansiral intenziven boj na terenu družbene mezde, s katero je kapital skušal pokriti delavski antagonizem zunaj tovarn in podjetij in podrediti sfero zunaj dela, v kateri je množičen delavec gradil svojo moč in avtonomne oblike družbenega organiziranja, svojemu nadzoru. Sedimenti avtonomne družbenosti, ki so nastajali v bojih okrog družbene mezde, so tako ogrozili kapitalistično gospostvo, da je bilo treba privatizirati in kapitalizirati blaginjo. Corsani tako piše, da

»so šle zahteve družbenih gibanj, ki so nastala po koncu šestdesetih let prejšnjega stoletja, precej onkraj polne zaposlenosti in *welfare*. Politična kriza keynesianizma je v tej novi in neskončni zahtevi, ki ga presega, tako kot presega striktno ekonomski red. Zahteva, ki se je ne da zreducirati na mezdo, kar so želele leve stranke in institucionalni predstavniki delavskega gibanja. Gibanja mladih, feministična gibanja, nastajajoča ekološka gibanja napadejo samo središče stroja produkcije kapitalistične subjektivitete.« (Corsani, 2008: 111)

Kognitivni in finančni kapitalizem se artikulira na tej novi subjektiviteti, sedimentih avtonomne družbenosti, kot kapitalističen aparat zavzetja nad njimi. Dvoumnosti *welfare* izhajajo iz njegove vloge socializacije mezde in »*welfare* onkraj *welfare* in keynesianizma je omogočil avtonomizacijo družbe, ki se odtegne ekonomski prisili« (Corsani, 2008: 111). Po krizi kapitalistične produkcije subjektivitete v obliki države blaginje nastopijo finance, »ki so danes bistvena mašina produkcije subjektivitete« (ibid.).

Aktualna finančna kriza ni posledica anomalij, povezanih z vzponom financializacije. Pristopi, ki iščejo vzroke krize bodisi v pohlepčnosti agentov finančnih institucij bodisi v parazitnem značaju financ, ki preprečujejo, da bi se v industrijski produkciji nastali profiti pretekli v

investicije nazaj v industrijsko produkcijo in v mezde, ne morejo pojasniti aktualne krize. Gorz vztraja, da »je postala finančna industrija pomembna komponenta globalnega kapitalizma, ki je nepogrešljiva za njegovo delovanje« (Gorz v Corsani, 2008: 107), medtem ko Marazzi trdi, da je financializacija povezana z novimi sferami družbene produktivnosti (Marazzi, 2010). Paulré izhaja iz dejstva, da je danes središčna finančna akumulacija. Pri tem tega razvoja ne moremo razumeti kot »avtonomen fenomen, ki se zgodi slučajno in ki se končno potrdi v odnosu dominacije ali prioritete glede na tisto, kar ekonomisti imenujejo 'realna sfera'« (Paulré, 2008: 81). Ta fenomen je treba prej razumeti kot »proces, ki se so-razvija skladno s transformacijami realnega sektorja«, pri čemer je treba sovpadanje realne in finančne akumulacije postaviti v »kontekst dinamike nastanka kognitivnega kapitalizma« (Paulré, 2008: 84). Za slednjega pa je značilna kriza mere vrednosti, saj se slednja izraža kot »kreativnost in kot težavno identificiranje faktorjev produktivnosti, kar pomeni, da jo označuje težavno sledenje virom produktivnosti.« (Paulré, 2008: 88) Zato »finančni trgi funkcionirajo preko ocen, ki spadajo v red sodb, mnenja ali celo verovanja in zato niso sposobni proizvesti verodostojnih reprezentacij« (ibid.). Tudi Boutang povezuje finančni kapitalizem z nastankom novega načina akumulacije in izkoriščanja – s kognitivnim kapitalizmom. Pri tem ugotavlja, da so finance tiste, ki omogočajo vladovanje nove negotovosti, ki jo generira »sila izumljanja« (in ne več delovna sila) ter »blago znanje«. »Finance veliko hitreje in zanesljiveje sledijo produktivnim transformacijam kognitivnega kapitalizma, kot stara politična ekonomija.« (Boutang, 2008: 101)

Tisti pristopi, ki vidijo v financializaciji parazitsko aktivnost, potemtakem narekujejo politične strategije izhoda iz krize, ki popolnoma zanemarjajo novo subjektiviteto dela in nove družbene prakse dela, ki so sedimenti, na osnovi katerih si lahko zamislimo gradnjo postkapitalistične družbe. Ob tem je treba poudariti, da nimamo opravka s »čisto« subjektiviteto in družbenimi praksami, ki bi imele od vladavine kapitala neodvisen obstoj. Vzajemna implikacija (kapitalistične) strukture in subjektivitete še vedno obstaja in razmerje med kapitalom in delom ni razklenjeno. »Denar (in finance) so tisto, okrog česa se oblikuje nadzor nad družbenimi odnosi produkcije in produkcija kapitalistične subjektivitete.« (Corsani, 2008: 106) To pa je konflikt ter antagonističen teren in odnos z vedno prežečim prevratom in možnostjo, da se kapitalistično razmerje razklene. Prepoznati transformacije dela pomeni prepoznati, da so se spremenili pogoji možnosti razklenitve tega razmerja.

Genealogija finančne krize in karakteristike nove subjektivitete dela

Že večkrat smo poudarili, da je dialektika končana.⁴ Današnji kapitalizem, ki je trenutno v krizi, je nastal kot posledica spektakularnih bojev in oblik kontraoblasti multiverzalnega proletariata (industrijskih delavcev, migrantov, koloniziranih populacij) proti režimu izkoriščanja, ki sta ga označevala fordistični in keynesijanski razredni kompromis ter nov mednarodni politični sistem suverenih nacionalnih držav, ki reproducira odvisnost in linearnost razvojnih stopenj. Karl Heinz Roth govori o »multiverzalnosti globalnega delavskega razreda, ki ga ne obvladuje 'domnevno svobodno' mezдно delo, ampak od druge polovice 18. stoletja sestavlja večplastno multiverzalnost« in o »konceptiji globalnega delavskega razreda, ki izhaja iz kritike 'nacionalne' in 'evropocentrične« perspektive delavske historiografije« (Roth, 2008). In izjemno pomembno je, da v premislek o današnji subjektiviteti dela vključimo globalno delavsko historiografijo, ki upošteva,

da »se je od njegovih začetkov oblikovanje delavskega razreda dogajalo v globalnih kontekstih« (idid.). Ko trasiramo genealogijo finančnega kapitalizma in njegove krize moramo upoštevati, da so tako v fordističnih centrih kapitalistične akumulacije kot v odvisnih periferijah delavski in antikolonialni boji spodkopali možnost razrešitve antagonizma v obliki koncepta kapitalističnega razvoja in modernizacije ter da je to nezmožnost zacementiral propad realnega socializma.

Razredni kompromis, ki je slonel na fordističnem modelu industrijske organizacije, na z njim povezanimi institucijami države blaginje, ki so skrbele za produkcijo kapitalistične subjektivitete, in na mednarodni delitvi dela, je doživela nepovratno krizo. In ta kompromis je padel zaradi bojev: proti hierarhijam (boji izključenih iz fordističnega kanona dela in z njim povezanih garancij); proti družbenim normam, ki so podpirale razredni kompromis (manjšinski boji proti patriarhalnosti, heteronormativnosti, rasizmu institucij države blaginje); proti hierarhijam na svetovnem trgu in z njimi povezanim enodimenzionalnim konceptom kapitalističnega razvoja (postkolonialna situacija naplavi nove oblike osvobodilnih bojev, ki napadejo v obliki formalno neodvisnih nacionalnih držav institucionaliziran antikolonialni boj in s tem postkolonialno državo kot posredovanje globalnih kapitalističnih hierarhij). Vključevanje teh bojev v razmislek o trenutni kapitalistični krizi je ena od ključnih teoretičnih in političnih nalog, ki se jih moramo lotiti, če želimo identificirati današnja izhodišča za proletarski naskok na nebo po eni strani in če želimo razumeti pogoje iskanja novega razrednega kompromisa oziroma nove oblike kapitalističnega reformizma na drugi. Namreč, tako izhodišča, da je financiralizacija že videno, da imamo opravka s še eno zaključno fazo zgodovinskega cikla kapitalistične akumulacije, ki vodi h geografski prestavitvi središča kapitalistične akumulacije, da se zgodovina na nek način ponavlja in da ni v današnji situaciji ničesar novega, kot vizije, da smo na pragu kapitalistične katastrofe in da je zlom kapitalističnega odnosa neizogiben, nas niti najmanj ne zadovoljujejo. Zagotovo se ne odrekamo komunistični hipotezi zloma kapitalističnega odnosa, vendar moramo to hipotezo preverjati v novih okoliščinah, pri čemer je lahko metoda preverjanja zgolj subjektivna in parcialna politična intervencija. Ta iztrga novo subjektiviteto dela aparatu kapitalističnega zavzetja prek institucionalizacije tistih njenih potez, ki so nastale in nastajajo v zavračanju kapitalističnega gospostva in jih skuša kognitivni in finančni kapitalizem predelati v surovino ekstrakcije presežne vrednosti. Zato lahko krizo finančnega kapitalizma razumemo zgolj kot vse večjo težavo kapitala, da vzpostavi učinkovite mehanizme izkoriščanja nove subjektivitete dela. Te težave pa ne izhajajo iz nekakšnih objektivnih protislovij, ampak so rezultat množičnih praks družbenih delavcev.

Kot smo že dejali, nova subjektiviteta dela ni »čista«, od kapitalističnih odnosov neodvisna, ampak je *zavita* v kapitalističnem odnosu. Obstaja pa nov tip izbruha dogodka, ki jo odtegne kapitalističnemu razmerju in nakaže nove oblike njene institucionalizacije in s tem konstitucije nekapitalističnih produkcijskih odnosov. Razklenitev odnosa med strukturo in subjektiviteto se ne more končati zgolj s sprostitvijo in erupcijo slednje, ampak mora obenem definirati nove pravice, institucije itd., ki bodo vstaji in erupciji dale konsistenco in možnost ekspanzije. To je revolucija kot proces nastajanja novega v nedrjih starega, oziroma destrukcija, ki je obenem konstitucija. Hardt in Negri v knjigi Skupno tematizirata biopolitiko kot dogodek. Pri tem biopolitike ne isto- vetita zgolj z »lokaliziranimi produktivnimi močmi življenja, torej s produkcijo afektov in jezikov skozi družbeno kooperacijo in interakcijo teles in želja, izumljanje novih oblik odnosa do sebe in drugih itd.«, ampak obenem afirmirata »biopolitiko kot kreacijo novih subjektivitet, ki nastajajo obenem kot upor in de-subjektivizacija« (Hardt in Negri, 2011: 64). Foucaultov koncept biooblasti ne pomeni zgolj, da oblast deluje na subjekte in skozi njih, ampak razkriva tudi potencial »za produkcijo alternativnih subjektivitet, s čimer se začrta razlika med kvalitativno različnimi oblika-

mi oblasti« (ibid.), ki jo lahko označimo kot razliko med oblastjo (*potestas*) in močjo (*potentia*). Biopolitika tako nastopa »kot dogodek oziroma kot ozko stkana tkanina dogodkov svobode« (ibid.). Materialistična teleologija, ki jo Hardt in Negri razvijeta v pojmovanju biopolitike kot dogodka, je zelo ustrezna za razumevanje antagonističnega odnosa, ki je konstitutiven za kognitivni in finančni kapitalizem in s tem za razumevanje razlike med subjektiviteto dela in subjektiviteto kapitala ter za razumevanje pogojev možnosti zloma kapitalističnega razmerja.

Načini zavijanja nove subjektivitete dela v kapitalistični odnos nihajo med integracijo in izključitvijo, ki sta dve plati iste medalje. Kar ne more biti surovina ekstrakcije presežne vrednosti, je izključeno iz procesov valorizacije. Kar je opazil že Marx, ko je govoril o protislovju med mero delovne vrednosti in gigantskimi družbenimi silami, ki jih kapital vpokliče v produkcijo družbenega bogastva:

»Kapital je sam procesuirajoče protislovje (s tem), da stremi k redukciji delovnega časa na minimum, medtem ko po drugi strani delovni čas postavlja kot edino mero in vir bogastva. Tako zmanjšuje delovni čas v formi nujnega, da bi ga povečeval v formi odvečnega; zato čedalje bolj postavlja odvečni čas kot pogoj – question de vie et de mort – za nujni. Po eni strani torej kliče v življenje vse moči znanosti in narave, kakor tudi družbene kombinacije in družbenega občevanja, da bi ustvarjanje bogastva napravil neodvisno (relativno) od zanj uporabljenega delovnega časa. Po drugi strani hoče te tako ustvarjene orjaške družbene sile meriti ob delovnem času in jih ukleniti v meje, ki so potrebne, da bi že ustvarjeno vrednost ohranil kot vrednost. Produktivne sile in družbeni odnosi – oboje različni strani razvoja podružbljenega individua – se kapitalu prikazujejo le kot sredstvo in so zanj le sredstvo, da bi produciral iz svoje bornirane podlage. In fact pa so to materialni pogoji, da bi jo vrgli v zrak.« (Marx, 1985: 506)

Pomenljivo je, da je ena ključnih značilnosti finančnega kapitalizma pomanjkanje investicij, zaradi česar si je zaslužil oznako parazita in zaradi česar pri finančnem kapitalizmu govorimo o tem, da postaja profit renta. Toda pozor, finance niso parazit zato, ker ne investirajo v tako imenovano realno produkcijo, ki se prekriva s strukturami industrijske kapitalistične proizvodnje, ampak zato, ker kot renta črpajo presežno vrednost iz novih sfer družbene produkcije, pri čemer njihovo financiranje (opredelitev tega, kar je rentabilno in kar ne) narekuje zgolj politični interes kapitala za reprodukcijo kapitalistične vladavine. Tako finančni kapitalizem prek rente črpa presežno vrednost z zaviranjem produktivnosti in privatizacije skupnega.

Dinamiko krize finančnega kapitalizma tako določa antagonizem med skupnim in privatnim prilaščanjem. Negri in Vercellone povezujeta transformacije produkcijskega načina s spremembo oblik zajetja presežne vrednosti in porazdelitve dohodka. Te spremembe so povezane z vrnitvijo rente, ki se »pojavi ob enem kot osnovni instrument zajetja presežne vrednosti in desocializacije skupnega« (Negri in Vercellone, 2008: 46). Ob enem je meja med profitom in rento vse bolj zabrisana, saj se »profit vedno bolj pojavlja kot čisti odnos distribucije in kapital odvzema presežno vrednost od zunaj, pri čemer večinoma več ne igra pozitivne realne vloge v organizaciji produkcije« (Negri in Vercellone, 2008: 47). Renta se je v svojem najnovjšem razvoju približala čistim oblikam in funkcijam, ki jo je imela v nastanku kapitalizma, v procesih zagrajevanja. »Renta se pojavlja kot produkt privatizacije skupnega in omogoča odzemanje dohodka, ki se plodi z ustvarjanjem umetne redkosti virov«. (ibid.)

Sam začetek krize lahko nedvoumno povežemo s tem antagonizmom med skupnim in privatnim prilaščanjem. Drugorazredna hipotekarna posojila, ki so iz ZDA kmalu okužila celoten svetovni finančni sistem, povzročila kolaps velikih finančnih institucij in posledično aktualno krizo suverenega dolga, so neposredna ilustracija tega antagonizma. Marazzi ugotavlja, da »eks-

panzija drugorazrednih hipotekarnih posojil kaže, da morajo finance za delanje profitov poleg srednjega razreda vključiti tudi reveže. Da bi lahko funkcioniral, mora kapitalizem investirati v golo življenje ljudi, ki ne morejo dati nobenih garancij, ki ne ponujajo ničesar, razen sebe« (Marazzi, 2010: 40). Ta inkluziven proces pa je ciničen, saj vključitev revežev in s tem »družbeno lastništvo« nad na primer hišo, zgolj podpira »privatne lastninske pravice« in reveži zaradi arhitekture tipičnih pogodb o hipotekarnih kreditih kmalu izpadejo (Marazzi, 2010: 42). To je še en način, poleg na primer avtorskih pravic in patentov, privatizacije družbenega lastništva in pretvorbe skupnega v surovino za ekstrakcijo presežne vrednosti.

Neposreden vzrok krize je pravzaprav poskus privatizacije države blaginje (javna stanovanja, šolstvo, zdravstvo), potem ko so boji za družbeno mezdo razrahljali kapitalistično kontrolo nad družbeno reprodukcijo, ki jo je dotlej garantirala socialna država in začeli preoblikovati javno blaginjo v skupno blaginjo. Neoliberalizem potemtakem ni restavracija starega režima, ampak je nezaupnica državi, da lahko učinkovito posreduje kapitalistične interese v sferi družbene reprodukcije, to nezaupanje pa se artikulira na osnovi množičnega zavračanja državne kontrole nad družbeno reprodukcijo. Dobro se je spomniti, da proletarci v konfliktnih šestdesetih in sedemdesetih letih prejšnjega stoletja niso bili v vojni zgolj s kapitalom, ampak tudi z državo. In prav tako je treba podvomiti v obet, da lahko nacionalne države ponovno prevzamejo vajeti družbene reprodukcije. Če že, zgolj tako, da prepričajo kapital, da bodo tokrat zares učinkovite v posredovanju kapitalističnih interesov in v produkciji kapitalistične subjektivitete. Kar pa je račun brez krčmarja, saj je nova subjektiviteta dela že zdavnaj strmoglavila tovrstno državno kontrolo.

Za finančni kapitalizem je torej značilno, da omogoča kapitalu, da si neposredno prilasti vajeti družbene reprodukcije, produkcijo subjektivitete in skupno. Na to je na primer opozarjal – kar smo vzeli kot eno od izhodišč razmišljanja o razmerju med transformacijami dela in politiko – Foucault, ko v študiju neoliberalizma obrne fokus iz neposrednega odnosa delo kapital, kot ga je definiral Marx, na za kapitalizem podpirne družbene institucije, ki proizvajajo kapitalistično subjektiviteto. S tem se težišče kapitalistične produkcije prenese iz proizvodnje blaga k proizvodnji subjektivitete. Takšen razvoj lahko pojasnimo tudi s konceptom mezdne rente, ki po Corsaniju »izhaja iz dvojnega procesa, individualizacije mezde in socializacije kapitala« (Corsani, 2008: 106). Tako kot postaja profit vse bolj renta, saj kapital v svoji aktivnosti črpanja presežne vrednosti vse manj organizira produkcijo in vse bolj privatizira skupno (pri čemer občutno zavira družbeno produktivnost, saj bi popuščanje vajeti pomenilo krizo kapitalistične kontrole), tako postaja mezda vse bolj renta. Presežna mezda, tisto, kar mezdni delavec ne porabi za zadovoljitev svojih potreb in s tem za svojo reprodukcijo (prihranek), je v finančnem kapitalizmu razumljena kot renta in je kapitalizirana na finančnih trgih. (Corsani, 2008) V samem izhodišču financiranja je preusmeritev prihrankov v investicije preko vrednostnih papirjev in napad na razredno solidarnost mezdnih delavcev, saj interes delavca lastnika vrednostnih papirjev spodbi interes delavca, ki je v mezdnem razmerju. Za rentnega mezdnega delavca je tako značilna svojevrstna shizofrenija (Marazzi, 2008; Corsani, 2008).

Scenarij in prizorišče razrednega boja

Če upoštevamo brisanje meja med profitom in rento ter mezdo in rento, ki je značilno za kognitivni in finančni kapitalizem, lahko orišemo novo prizorišče in scenarij razrednega boja. Ker je težišče kapitalistične produkcije vse bolj na produkciji subjektivitet (produkcija po člove-

ku za človeka) in vse manj na produkciji blaga, je prizorišče razrednega boja družba in ne več tovarna ali podjetje. Za kognitivni kapitalizem in z njim povezano financionalizacijo je značilno, da produkcije ni mogoče zamejiti v neposredni produkciji in da je delo, ki proizvaja presežno delo in s tem kapital, povsod. Neustreznost delovne teorije vrednosti se v kognitivnem kapitalizmu kompenzira s tem, da postajata profit in mezda vse bolj renta. To je edini način, ki omogoča kapitalu, da v kapitalistični odnos zavije sfere produktivnosti, ki so razpršene po celotni družbi.

Organizacija izkoriščanja v kognitivnem in finančnem kapitalizmu v obliki rente seveda ne pomeni, da so sfere tako izkoriščane družbene produktivnosti zunanje mehanizmom kapitalistične subjektivizacije. Skupno kot kapitalu zunanje nastaja zgolj kot vstaja, prelom, dogodek, žakerija. Brez njih je skupno zgolj komunizem kapitala, zgolj zastojno delo, prekernost, izključenost. Kot smo v drugih izrazih že nakazali, kapital anticipira linije bega živega dela. Finančni kapitalizem je vladavina absolutne rente, ki po Negriju pomeni, da »zakoni rente veljajo absolutno in da so razumljeni kot naravni« (Negri, 2008: 128). Ta vladavina preventivno zavzema prostor, kjer bi se lahko organiziralo skupno. Nova subjektiviteta dela kot subjektiviteta izkoriščanja in dominacije torej ne vodi linearno do afirmacije skupnega.

To nelinearnost je treba poudariti tudi zato, ker se pojasnjevalne koncepte, kot je nematerialno delo, kognitivno delo, kognitivni kapitalizem, pogosto spodbija iz stališča sociološko empirične pojavnosti dela danes. In če ostanemo na tej sociološko empirični površini, se delo seveda ne kaže kot pretežno intelektualno, kognitivno, komunikacijsko, in skupno se prav tako ne kaže kot realistična alternativa vladavini finančne rente. Za kognitivni kapitalizem je značilna kognitivna delitev dela, ki narekuje morje standardiziranega, nekreativnega dela v okviru IKT (informacijske-komunikacijske tehnologije), iz katerega štrlijo otočki inovativnega dela. Hierarhije v kognitivnem kapitalizmu določa režim dostopa do mreže sodelovanja med možgani – s privatizacijo skupnega v obliki avtorskih pravic in patentov, z definiranjem dostopa do *hardware*, z izključevanjem iz države blaginje in s tem iz izobraževanja. Vendar izključitev migrantov iz ti. družbe znanja ne suspendira teze o obstoju kognitivnega kapitalizma, ampak govori o tem, da je tovrstna izključitev zanj konstitutivna. Oblike izkoriščanja migrantskih delavcev ne zanikajo transformacij dela, ki je postalo kognitivno, intelektualno in nematerialno, ampak kažejo, da sta za kognitivni kapitalizem ključna kontrola nad mobilnostjo in reprodukcija hierarhij na osnovi definiranja različnih stopenj svobode gibanja in dostopa. Boji migrantov, ki so boji za reappropriacijo pogojev mobilnosti, potrjujejo, da je teren boja proletariata v kognitivnem kapitalizmu reappropriacija skupnega. Pogoji mobilnosti namreč zadevajo zabrisano mejo med produkcijo in reprodukcijo ter produkcijo blaga in produkcijo subjektivitete. Boj migrantskih delavcev je tako obenem delavski in družbeni boj, saj se spopada z oblastnimi dispozitivi migrantske subjektivitete.

Nova subjektiviteta dela in politična rekonpozicija

Na osnovi analiziranih karakteristik nove subjektivitete dela lahko razčlenimo odnos med transformacijami dela in politiko. Med tehnično kompozicijo dela in politično rekonpozicijo ni linearnosti. Politična reprezentacija kapitalistične subjektivitete dela kot dominacije in izkoriščanja je apartheid, rasizem, skrajni individualizem in segmentacija. Za politično rekonpozicijo na osnovi emancipatornih in osvobodilnih vidikov nove subjektivitete dela je potreben boj, zavračanje, erupcija dogodkov. Vstajništvo današnjega proletariata pa mora biti konsolidirano v novih institucijah gibanja. Oziroma kot pravita Hardt in Negri: »Stavimo

lahko na prelom odnosa kapitala in politično gradimo porajajočo se avtonomijo biopolitičnega dela. Odprti družbeni odnos, značilen za kapital, nam ponuja priložnost, da pa bi ga porinili čez prah, potrebujemo politično organizacijo.« (Hardt in Negri, 2011: 143–144) Kako lahko institucionaliziramo vstajništva kognitivnega dela s ciljem utrditve sedimentov skupnega in s tem temeljev gradnje postkapitalistične družbe ali *commonizma*, ter vzdrževanja in krepitev motorja družbene transformacije, drugače rečeno, konstituirajoče moči?

S starimi recepti si pri tem težko pomagamo. V skrajno segmentiranem kognitivnem kapitalizmu ne moremo izluščiti figure dela, ki bi predstavljala najnaprednejši in najbojevitejši segment današnje razredne kompozicije. Na industrijski delavski razred klasične revolucionarne komunistične hipoteze ne moremo računati. Čas avantgard je nepovratno minil. Sicer hegemonija industrijskega delavskega razreda danes obstaja le še v korporativnih sindikalnih organizacijah, ki ravno zato finančnega kapitalizma ne morejo razumeti drugače kot nemoralno anomalijo, ki izčrpava ti. realno ekonomijo. Na podoben način prekernost razumejo kot anomalijo od fordističnega kanona, ki ga je treba ponovno uveljaviti, in ne kot nov režim črpanja presežne vrednosti iz nove subjektivitete dela.

Politično reorganizacijo na osnovi skrajne segmentacije tehnične kompozicije dela v kognitivnem in finančnem kapitalizmu lahko zaženemo zgolj kot definiranje skupnega ne glede na položaj in lastnino, skupnega, ki se definira v bojih za reappropriacijo družbenih pogojev produkcije subjektivitete in je odprto za vsakogar. Tukaj skupno označujemo s karakteristikami, ki so po Hardtu in Negriju značilne za politično telo multitudine. »Politično telo brez razlikovanja glede na lastnino, mešano telo, ki ni zamejeno«. (Hardt in Negri, 2011: 49) Zato, da bi ponovno poudarili, da ni nobene linearnosti, da sta prevrat kategorij kognitivnega in finančnega kapitala in intervencija dogodka nujna. Tako lahko zgradimo skupen horizont bojev proti privatizaciji družbe blaginje, proti državno javni kontroli nad njo in proti neposrednemu izkoriščanju dela. Upoštevajoč, da postajata profit in mezda vse bolj renta, lahko razumemo današnjo epizodo razrednega boja – po boju za relativno mezdo in boju za družbeno mezdo – kot boj za mezdo rente. Negri raziskuje, kako rento podvreči boju, kar pomeni, kako doseči umik absolutne rente, da bi bil mogoč spopad za diferencialno rento in da bi nastal »politični subjekt, ki bi bil sposoben aktivno vstopiti na teren rente, ki ji načeljujejo finance in zagnati boj za dohodek z isto silnostjo, kot so delavci fordističnih tovarn bili boj za mezdo« (Negri, 2008: 132). Pri čemer je treba tak boj za dohodek razumeti kot nujen v gradnji političnega subjekta, ki si bo lahko ponovno prisvojil skupno in z njim upravljal demokratično (ibid.). Predlogi zahtev, ki nastajajo v današnjih antikapitalističnih gibanjih, kot so garantiran dohodek, svoboda znanja in gibanja, so splošni predlogi, ki so nastali v bojih in omogočajo mnogotere deklinacije in artikulacije v bojih. Temeljna značilnost teh zahtev, ki so opredeljene tako na ravni etike pravic kot etike moči, je, da z njimi vzpostavljamo razmerje sil s kognitivnim in finančnim kapitalizmom, s čimer delamo na hipotezi zloma kapitalističnega razmerja in reappropriacije družbenih pogojev produkcije subjektivitet.

Morda bi kdo ugovarjal, da s poudarjanjem bojev na terenu rente in dohodka namesto na terenu mezde in profita zanemarjamo industrijske boje, ki pa so še vedno živahni. Temu bi verjetno dodali, da prav ta živahnost potrjuje, da ostaja v kapitalizmu blagovna produkcija središčna in da je produkcija subjektivitet stvar družbene reprodukcije in nadstavbe. Iz tega bi verjetno zaključili, da bojem delavcev v tovarnah ustreza javno državna blaginja. Odgovor na te ugovore je, da s teoretiziranjem nove subjektivitete dela in novega režima ekstrakcije presežne vrednosti ne zanikamo obstoja blagovne produkcije ali industrijskih bojev. Kažemo zgolj na vse večji pomen

produkcije subjektivitet in na vse bolj zabrisano mejo med obema produkcijama, do točke, ko je v paradigmatičnih primerih nematerialnega in kognitivnega dela produkcija blaga in subjektivitete eno in isto. Profit in mezda postajata renta zato, ker si želi kapital neposredno podvreči produkcijo subjektivitete. Financionalizacija je zgodovinski rezultat poskusov, da bi iztirnili in uničili oblike avtonomne kooperacije, ki jih je v sferi neposredne produkcije in zunaj nje vzpostavljala množični delavec (preko zunanjega vladanja produkciji in preko pretakanja prihrankov v vrednostne papirje). S tem so se spremenili parametri razrednega boja in osrednji je postal antagonizem med skupnim in privatnim prilaščanjem, ki ne ugasne zunaj tovarne, podjetja ali delovnega časa. Razumevanje zabrisane meje med mezdo in rento, produkcijo in reprodukcijo ter antagonizma med skupnim in privatnim prilaščanjem, vodi k razumevanju subjektivitete radikalne transformacije (poglejmo primer univerze, s študenti, ki študirajo in so istočasno delavci, obenem pa jih razmerje med skupnim in privatnim hierarhizira).

Res je, da smo imeli v zadnjem času v Sloveniji številne boje, ki bi jih lahko opredelili za industrijske. Vendar je za njih značilno, da so se neposredno dotikali, četudi locirani v industrijskih podjetjih, vprašanja rente. Nedavna izjemna epizoda delavskega in družbenega boja v Luki Koper je z več kot teden dni trajajočo stavko žerjavistov in protestno prekinitvijo dela delavcev pri podizvajalcih, med katerimi je večina migrantov, pokazala možno konvergenco bojev za mezdo in rento ter slednjo izpostavila kot sklepnik, ki lahko prenese boje iz podjetja na teren celotne družbe. Vprašanja statusa, zanikanja socialnih in delavskih pravic delavcev pri podizvajalcih, so razkrila, da je šlo pri stavki v Luki za spopad za nadzor nad produkcijo subjektivitet. Obenem je sama industrijska dimenzija konflikta – povezana z vprašanjem, kdo naj plača fleksibilnost, ki jo narekuje nihanje potreb po delu, ki je tipično za postfordistično globalizirano ekonomijo (ti stroški so trenutno v celoti na ramenih delavcev) – razkrila zabrisano mejo med mezdo in rento. Izkazalo se je namreč, da je edina možnost za uspeh delavskega boja v definiranju zahtev in pravic, ki bodo vodile k reappropriaciji rente. Boj za drugačno porazdelitev bremen fluktuacije nujno zahteva nove oblike družbenega zagotovljenega dohodka, kar pa je mogoče zgolj z drugačno distribucijo finančne rente.

Lekcija bojev v Luki Koper je, da današnji delavski boji, četudi so izhodiščno neposredno boji za mezdo, nujno prestopajo meje neposredne materialne produkcije in naslovijo nad današnjo družbeno produkcijo raztezajoč se lok gospostva finančnega kapitalizma. O podobni dinamiki današnjega razrednega boja pričajo boji migrantskih delavcev, ki morajo, soočeni z izmuzljivostjo struktur neposredne produkcije (individualna podjetja), lansirati konflikte v sferah produkcije subjektivitete, ki jih reprezentira finančni kapital. Tako tudi kriza suverenega dolga v EU in ZDA kaže, kako je javno financiranje blaginje podvrženo procesom valorizacije, ki so značilni za finančni kapitalizem. Današnja gibanja so šele na začetku eksperimentiranja s konflikti na terenu družbene mezde in torej s praksami reappropriacije rente. To pa je edini teren, ki omogoča konkretno solidarnost okrog vključujočih in ekspanzivnih deklinacij zahtev po garantiranem dohodku, svobodi znanja in gibanja.

Perspektive bojev in gibanj na terenu finančnega kapitalizma

Boji na terenu kognitivnega in finančnega kapitalizma ter globalizacije so se po svetu po začetku finančne krize razplamteli z vso silo. V Tuniziji na primer so Ben Alijevo diktaturo vrgli revni in izobraženi mladi, ki skušajo skozi ohranjanje revolucionarnega procesa izzvati kognitivno

⁵ »Tisti, ki zagotavljajo najbolj prekerne zaposlitve nove kognitivne delitve dela, pa tudi neo-tayloristične funkcije novih standardiziranih storitev, ki so povezane s slabo plačanimi osebnimi storitvami« (Negri in Vercellone, 2008: 48).

delitev dela. Deklasirani kognitivni delavci⁵ in migranti izzivajo globalne hierarhije, ki se vzpostavljajo z definiranjem stopnje dostopa do infrastrukture kognitivne produkcije, ki določa razliko med standardiziranim in inovativnim kognitivnim delom po eni strani in med vključenostjo in izključenostjo iz kognitivne produkcije po drugi strani. Boj proti kognitivnim hierarhijam se kaže kot zavračanje predpisanih kanalov in pogojev migracije ter kot oblikovanje novih oblik kooperacije, ki so ekonomske in politične.

Današnji boji na terenu kognitivnega in finančnega kapitalizma so boji za reappropriacijo skupnega. Neovrgljiv dokaz za to trditev najdemo v skupni potezi vseh današnjih bojev in gibanj, ki je iskanje participativnih oblik demokracije in zavračanje predstavniške demokracije. Ilustrativen primer je množično gibanje deklasiranih mladih, ki je bilo po dnevu izbruha poimenovano Gibanje 15. maj. Da gre za boj kognitivnega dela dokazujejo mobilizacije, ki so vodile k temu vsešpanskemu gibanju reappropriacije javnih trgov. Mobilizacije za prost dostop oziroma za svobodno kulturo in mobilizacije proti izredno neugodnim pogojem pridobivanja hipotekarnih stanovanjskih kreditov za reveže, ne puščajo dvomov o osrednjosti antagonizma med skupnim in privatnim prilaščanjem. Same pojavne oblike gibanja 15. maja pa izpostavljajo osrednjost vprašanja novih oblik bazične politične participacije. Na ta način je suspendirana vsaka ločitev politike in ekonomije, gibanja pa utrjujejo sedimente nove družbe v obliki definiranja pravic, pri čemer zavračajo politično reprezentacijo in vzdržujejo delovanje konstituirajoče moči.

Čas krize finančnega kapitalizma je čas izjemno pospešene politične dinamike. Drama skrajšnjega sesutja finančnega sistema in nazadnje dramatični razvoj krize suverenega dolga sta začela skicirati nove obrise globalne in evropske politično ekonomske ureditve. Glede na te obrise je treba pretehtati perspektive gibanj, ki so utemeljena v novi subjektiviteti dela. Kaj je narava finančne, ekonomske in politične krize, ki je izbruhnila pred dobrimi tremi leti, ni več dvoma. V krizi je ekonomska, socialna in politična paradigma, ki se je najprej v svetovnih središčih in potem po vsem svetu uveljavila po koncu sedemdesetih let prejšnjega stoletja. Kriza suverenega dolga v Evropi in v ZDA, ki je dobila dramatične razsežnosti to poletje, kaže na to, da preizkušena zdravila (kot je manjšanje javne porabe in z njim povezana politika zategovanja pasov ter privatizacija) ne delujejo in so prej sredstva evtanazije. Finančni trgi ne morejo več reprezentirati splošne družbene produktivnosti. Seveda je bila njihova vloga organizatorjev in izkoriščevalcev družbene produktivnosti že prej pogosto upravičeno kritizirana. Danes pa so se iluzije, da lahko nedemokratski finančni trgi še naprej tvorijo mnenja o vrednosti družbene produkcije in bogastva in s tem zagotavljajo ekonomski in družbeni razcvet, dokončno razblinile.

Danes ni več mogoče zanikati nepovratnosti krize modela predstavljanja družbene produktivnosti in bogastva, ki nas duši in vodi v množično revščino, prekernost in brezposelnost, pri čemer se vse bolj naslanja na politične avtoritarizme (spomnimo se samo odgovora britanskih vladajočih konzervativcev na vstaje v angleških mestih to poletje). Pred nami je točka odločitve in prevrata in v naslednjih mesecih bo ključna transnacionalna evropska dinamika. Kriza suverenega dolga v Evropi se lahko konča z dezintegracijo EU in v nacionalističnem divjanju, kar je projekt skrajne desnice. Lahko se konča v zamrznitvi obstoječih neenakosti in hierarhij, kar je projekt konzervativne politike ne čelu z nemško kanclerko. Reševanje evra s politikami zategovanja pasov bo pokopalo tisto idejo Evrope, ki jo razumemo kot trans šengenski transnacionalni prostor gibanj emancipacije in osvobajanja. Lahko pa se izteče v strmoglavljenju diktature finančnega kapitalizma in vzpostavitvijo novega modela reprezentacije družbene produktivnosti

in bogastva. Modela, po katerem bo vse, kar proizvedemo vsi, pripadlo vsem, naša ustvarjalnost pa ne bo več podvržena disciplinarnim kriterijem rentabilnosti. Zato, da se uresniči tretji scenarij, moramo napasti politike zategovanja pasov in razviti razmerje sil z institucijami finančnega kapitalizma. Le tako bomo potisnili k novim instrumentom predstavljanja družbene produkcije in le tako si bomo lahko skupaj prilastili skupno.

Vse bolj je jasno, da vodi zategovanje pasov v recesijo in da bo treba najti nove vire financiranja ekonomije, še posebej produkcije človeka po človeku, kar pomeni družbe blaginje. O evropskih obveznicah in obdavčenju finančnih transakcij se že resno razpravlja. Preoblikovanje *welfare* v *commonfare* pa zahteva gibanje proti zategovanju pasov in diktatom finančnega kapitala, ki bo definiralo nove pravice in izumilo nove forme politične participacije.

Literatura

- BOCK, G. (1987). »Drugo« delavsko gibanje v ZDA od 1905 do 1922. *The Industrial Workers of the World*. Ljubljana, ŠKUC Filozofska fakulteta.
- CORSANI, A. (2008) Rente salariales et production de subjectivité. *Multitudes* 32: 103–114.
- FUMAGALLI, A. (2008) in MORINI, C. Segmentation du travail cognitif et individualisation du salaire. *Multitudes* 32: 65–76.
- HARDT, M. IN NEGRI A. (2011). Skupno. Ljubljana, Časopis za kritiko znanosti, Študentska založba.
- KURNIK, A. (2005). Biopolitika: Novi družbeni boji na horizontu. Ljubljana, Sophia.
- KURNIK, A. (2011). Reševanje koncepta državljanstva na meji med gibanji in politično filozofijo. V Nov(o) državljan(stvo), ur. Cirila Toplak in Žiga Vodovnik, 165–187. Ljubljana, Sophia.
- MARAZZI, C. (2008) La monnaie et la finance global. *Multitudes* 32: 115–126.
- MARAZZI, C. (2010). *The Violence of Financial Capitalism*. Los Angeles, Semiotext(e).
- MARX, K. (1985). Kritika politične ekonomije 1857/58. Ljubljana, Delavska enotnost.
- MOULIER-BOUTANG, Y. (2008). Finance, instabilité et gouvernabilité des externalités. *Multitudes* 32: 91–102.
- NEGRI, A. (1991). *Marx Beyond Marx*. New York, Autonomedia.
- NEGRI, A. (1997). *Le pouvoir constituant. Essai sur les alternatives de la modernité*. Paris, Presses Universitaires de France.
- NEGRI, A. (2008) La démocratie contre la rente. *Multitudes* 32: 127–134.
- NEGRI, A. IN VARCELLONE, C. (2008). Le rapport capital / travail dans le capitalisme cognitif. *Multitudes* 32: 39–50.
- PAULRÉ, B. (2008). Finance et accumulations dans le capitalisme post-industriel. *Multitudes* 32: 77–89.
- ROTH, K. H. (2010). Global Crisis – Global Proletarianization – Counter Perspectives. V *Crisis in the Global Economy. Financial markets, Social Struggles and new Political Scenarios*, ur. Andrea Fumagalli in Sandro Mezzadra, 197–236. Los Angeles, Semiotext(e).
- VARCELLONE, C. (2008). Finance, rente et travail dans le capitalisme cognitif. *Multitudes* 32: 27–38.